

Димитър КЕНАНОВ

СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ ПРЕВОД НА МЕТАФРАСТОВОТО
ЖИТИЕ ЗА СВ. НИКОЛАЙ

В зората на българското християнство св. Климент Охридски (†27 юли 916 г.) съставя две похвални слова за св. Николай, архиепископ на град Мира и малоазийската област Ликия. Двата текста се предлагат за четене от славянската ръкописна и старопечатна традиция¹. В тяхното съдържание е положено агиографското предание за небесния молител и закрилник — „Деяние на св. Николай“, „Първично (друго) житие“, „Похвално слово за св. Николай“ от св. Андрей, архиепископ Критски². На старобългарски литературен език се превежда пространното житие, чието авторство се отдава на архимандрит Михаил или на патриарх Методий (843—847 г.)³. По целия православен славянски свят се разпространява п ъ р в а т а р е д а к ц и я на житието от блаж. Симеон Метафраст (X—XI век), преведено през XIV век от български книжовник, произлизащ вероятно от исихастката общност⁴. По същото време е направен опит да се преведе и втората редакция на Метафрастовото житие — факт, който не е забелязан в науката. Преводът е започнат, но не е завършен в български ръкопис от края на XIV век и се съхранява в Нови Сад⁵. Сред словата и поученията е включена „Повест за възстановяване на иконопочитанието“. Тя е част от четивата за Неделята на православието (Първа неделя на Великия пост) и е литературен източник на „Похвално слово за еп. Йоан Поливотски“ от св. Евтимий, Патриарх Търновски⁶. Житието на мирликийския светител се помества от л. 111 б:

Дѣ̄ .с̄. Житіе и жизнь и ѡтчасти чюдєсь (μερικῆ) чюдєсь ниже въ чюдєсѣ великѣ имени҃таго Никѡлаа, архіеі̄пкпа Мирь лікинскыѣ епархіа. влѣки ѡ̄.

Начало: Мѡдра нѣкаа вещь живѡтѡписець рѣка, и могъщи оуподоблѣти сѧ истинѣ, могъщи же вещь гавленныӣмь прѣлагати въразы. прѣмѡдрѣише же оубо ѣ̄ слово. и множае ѡт писаніи гавѣ покажетъ еже хошѣ. прѣ^А очима вещь прѣ^А ложить. и толико

Σοφόν τι χρῆμα ζωγράφων χειρ, καὶ δεινὴ μὲν μιμήσασθαι τὴν ἀλήθειαν, δεινὴ δὲ τῶν πραγμάτων ἐναργῆ προδεῖναι τὰ σύμβολα, σοφώτερον δὲ ἄρα λόγος, καὶ πολλῶ γραφικῆς ἐναργέστερον δεῖξαι, ὃ βούλεται,

паче елико и множае повѣрѣвати
вѣстѣ и ревности нѣкоє жѣло
вѣлагати и вѣставлѣти къ
подражанію.

καὶ ὀφθαλμοῖς τὸ πρᾶγμα
παραβαλεῖν καὶ τοσούτω μᾶλλον,
ὅσω καὶ πλέον ἐρεθίζειν οἶδε καὶ
ζήλου τι κέντρον ἐνιέναι καὶ
διανιστᾶν πρὸς τὴν μίμησιν.⁷

Българският книжовник се придържа към принципа на по-словното превеждане, дума по дума, без да се нарушава гръцкият синтаксис, натоварен със стилистични, художествени функции. Така е постъпено и при работата върху текста на първата редакция, където началният реторически период изглежда така:

Соφόν⁸ τι χρῆμα ζωγράφων
χεῖρ, καὶ δεινὴ μὲν μιμήσασθαι
τὴν ἀλήθειαν, δεινὴ δὲ τῶν
πραγμάτων ἐναργῆ παραστήσαι
τὰ σύμβολα, σοφώτερον δὲ ἄρα
λόγος, καὶ πολλῶ γραφικῆς
ἐναργέστερον δεῖξαι τε, ὃ
βούλεται, καὶ ὑπ' ὀφθαλμοῦς
προθεῖναι τὸ πρᾶγμα, ὅσω καὶ
πλέον διερεθίζειν οἶδε πρὸς
μίμησιν καὶ ζήλου τι κέντρον ταῖς
ψυχαῖς ἐνιέναι καὶ πρὸς τὰ ἴσα
διανιστᾶν.

Мѣдра нѣкаа вещь живописецъ⁹
рѣка и можши оуподобити сѧ истинѣ,
можще же дѣканіемъ гвѣк представити
вобразъ¹⁰. рѣкѣмѣдрѣкиши же [оубо]¹¹
ѣ слово и мнѡжае¹² писаніе. гвѣк
покажетъ еже хоцет. и пред очима
предложитъ дѣло. елико и пач(е)
въздвигнути¹³ вѣстѣ на подражаніе.
и ревностіж такоже нѣкоторым¹⁴ жалом
оупазвити дѣшж. и [на равнаѧ
вѣставити] л. 209б—210 а.

На пръв поглед се виждат ред съвпадения, когато в двете редакции се претворяват оставени без изменения текстови части: *σοφόν* — *мѣдра*, *χρῆμα* — *вещь*, *μιμήσασθαι* — *оуподобити сѧ*, *оуподоблѣти сѧ*, *τὰ σύμβολα* *ωβразы* и т. н. С думата *вещь*, т. е. „предмет“ във втората гръкоезична разновидност книжовникът превежда и *τὸ πρᾶγμα*, *τῶν πραγμάτων* — *вещи(тъ)*¹⁵. В първата редакция обаче стоят съответно — *дѣло*, *дѣканіемъ*. При това решение вниманието на възприемателя е пренасочено да се осъзнае главната цел на вербалното (словесното) и изобразителното (невербалното) творчество в църковното изкуство: С понятийни (словесни) и изобразителни (живописни) подобия, образи (*σύμβολα*) да се предлагат и показват „пред очите“ деянията, делата на светиите. Основателно може да се предположи, че така е разчел Метафрастовата мисъл и св. Евтимий, Патриарх Търновски. В увода на житието на житието за св. Петка (Параскева) Търновска (Епиватска) той разсъждава за преимуществата на словописата и иконописата:

Яще оубо любовныи обыче законъ, еже любовныхъ памети поминати и тѣхъ съзрьцовати въразы и дѣланїа же и глаголы, мнѡжицею же и тѣхъ подобїа живописовати, мнѡго, паче мнѡжаею ключилю¹⁶ воудеть и зѣло желателно боголюбовнымъ, еже вожїихъ оубоудникъ чьстнѣ почитати и тѣхъ памети и дѣланїа на ползѡу повѣствовати¹⁷.

Отглас на втората Метафрастова редакция е общоупотребимото (топосно) сравнение с жили (кѣнτρον) в Евтимиевото житие на св. Иван (Йоан) Рилски. Пазено (хранимо) в паметта на слушащите поклонници, преданието за неговия първообразен (архетипен) земен живот е както нѣкое жгло выти и по малѡу подстрѣкати тѣхъ къ подражанїю¹⁸.

Реторическият увод на блаж. Симеон Метафраст завършва с поучителни поетични разсъждения и внушения за великото значение и духовна полза на „изобразяваното със слово“ житие на св. Николай. По запазените две редакции можем да проследим как редакторските замени, размествания и допълнения придават повече убедителност, изразителност и величественост на речевия изказ:

I. Αὐτίκα γοῦν ὁ τῶν κατὰ Θεὸν πολιτευσαμένων βίος, τῷ λόγῳ διατυπούμενος, πολλοὺς ἄν ἐφελκύσεται καὶ παρακαλεσῆ πρὸς ἀρετὴν, καὶ ὅλως αὐτοὺς πρὸς τὸν ὅμοιον, διαθερμανεῖ ζῆλον ὥσπερ δὴ καὶ ὁ τοῦ θεοῦ, πατρὸς Νικαλάου, καὶ τούτου γε μᾶλλον ἢπερ τινὸς, ὅσω καὶ ἀκοὴν πλεον ἠδύνει καὶ ψυχὴν εὐφραίνει καὶ πρὸς τὴν τῶν καλῶν ἐργασίαν διανιστᾶ, τὰ τούτου τοίνυν καὶ διηγητέον ἡμῖν καὶ περιληπτέον τῷ λόγῳ εἰς δύναμιν, καὶ πάλαι μὲν ὄντα τοῖς πολλοῖς γνῶριμα καὶ οὐδεμιᾶς δεόμενα ἱστορίας, πλὴν ἀλλ' ὅσον ἀναλαβεῖν αὐτὰ καὶ εἰς μνήμην ἐνεγκεῖν καὶ τὰς τῶν φιλαρέτων ἠδῦναι ψυχάς (p. 235).

II. Αὐτίκα γοῦν ὁ τῶν κατὰ Θεὸν πολιτευσαμένων βίος, τῷ λόγῳ διατυπούμενος, πολλοὺς ἄν ἐφελκύσεται καὶ διαθερμάνῃ πρὸς τὸν ὅμοιον ὑποθήξει ζῆλον, ὥσπερ δὴ καὶ ὁ τοῦ θεοῦ πατρὸς Νικολάου, καὶ τούτου γε μᾶλλον εἶπερ τινὸς ὅσω καὶ ἀκοὴν πλεον ἠδύνει καὶ ψυχὴν εὐφραίνει, καὶ πρὸς τὴν τῶν καλῶν ἐργασίαν διανιστᾶ. Τὰ ἐκείνου τοίνυν καὶ διηγητέον ἡμῖν, καὶ τῷ λόγῳ περιληπτέον εἰς δύναμιν, καὶ πάλαι μὲν ἔκδηλα τοῖς πολλοῖς ὅλως ἱστορίας δεόμενα, πλὴν ἀλλ' ὅσον ἀναλαβεῖν αὐτὰ καὶ εἰς μνήμην ἀνεγκεῖν σήμερον, καὶ τὰς τῶν φιλαρέτων ὑμῶν εὐφραῖναι ψυχάς.

“Ἐγκωμιαζομένου γὰρ”, φησὶ, “δικαί ου εὐφρανθήσονται λαοί“ (Πριτч. 29:2) (col. 317).

волю едротъ. Емѣко съвршени бѣшѣ до средѣ тѣ
 ли въ нѣкъ, и еко шѣго нѣкъ дѣмѣ жѣнѣ боу оу своеніа,
 въсприятъ се го безмалъ вѣдѣ сѣднѣ. Болѣше же оу хѣ
 жѣннѣи цѣтѣ пѣвъ, ꙗко да поистото го шѣ сѣднѣ и тѣ рѣне.
 оу прѣднѣтѣ бо сѣ рѣ рѣзѣ оумѣнѣтѣ. тѣмѣ жѣ нѣдѣ чѣсѣе
 оудѣмѣтнѣ зѣволн, и по прѣкѣ оу въ пѣбитнѣ нѣдѣ вѣ рѣжѣ
 бѣше. поустнѣнѣ бо оу бо, мѣтнѣ безмалъ нѣи. безмалъ вѣ
 жѣ, бѣтнѣ нѣмѣ мѣслемѣ. нѣ говнѣдѣ нѣю. нѣ бѣнѣ свѣнѣ
 ѡнѣ сѣтѣ дѣнѣ. и нѣ ко гдѣ нѣ зѣволнѣ емѣ бѣ пѣдѣ сѣтн
 мѣ нѣтн, и нѣ жѣ тѣ мо сѣтѣ дѣмѣ сѣтѣ дѣнѣ тн. вѣ нѣ хѣ о нѣ
 сѣтѣ рѣ жѣ гѣ въ мнѣ рѣ прѣ бѣ вѣднѣ сѣ творѣше. вѣ корѣ сѣ вѣ
 шѣ сѣ о гѣ пѣтѣ то гдѣ прѣ шѣ шнѣ тѣ мо пѣнѣ. коу пѣ поу бо,
 лю бѣ змѣ жѣ сѣдѣ поустнѣ пѣ, коу пѣ жѣ нѣ вѣдѣтнѣ мѣ
 оу жѣ рѣ хѣ мѣ сѣтѣ мѣ сѣтѣ гѣ рѣдѣ. ꙗко сѣ мѣ оу бо сѣло вѣдѣ
 по жѣтѣ, мѣ жѣ о пѣдѣ нѣ мѣло тѣ то да по бѣ сѣтѣ оу емѣ.
 17 ꙗко вѣдѣ оу бо прѣ вѣ шѣ гѣ пѣтѣ. гѣ рѣ цѣ мѣ нѣтѣ го жѣ о хѣ
 тѣ шѣ нѣ дѣ оу нѣтнѣ сѣтѣ мѣ вѣ дѣ шнѣ мѣ, нѣко дѣ прѣ вѣ
 нѣ нѣ сѣтѣ мѣ вѣтѣ прѣ вѣ мѣ пѣтнѣ прѣ нѣ рѣ жѣ нѣ дѣ прѣ вѣ зѣ
 сѣтн. сѣмо гѣ корѣ жѣ кѣ вѣ рѣ оу нѣ дѣ вѣ корѣ сѣ вѣ лѣ зѣ шѣ и
 вѣтѣ рѣ мѣ мѣ нѣ оу пѣно и сѣ рѣ мѣ мѣ мѣ жѣ дѣ прѣ рѣ зѣ жѣ шѣ
 жѣ мѣ, вѣ сѣ жѣ оу рѣ жѣ жѣ корѣ сѣ и прѣ вѣ зѣ мѣ оу шѣ, нѣ вѣ
 гѣ жѣ нѣ мѣ вѣ тѣ нѣ оу нѣ шѣ жѣ шѣ сѣ лѣ по гѣ рѣ жѣ нѣтн. сѣ нѣ сѣ рѣ, нѣ вѣ
 тѣ нѣ тѣ бѣ нѣ сѣдѣ пѣ вѣ зѣ жѣ шѣ нѣ сѣ мѣ тѣ оу бѣ. по мѣ рѣ тнѣ шнѣ
 бо нѣ бо шѣ сѣ жѣ мѣ, и сѣтнѣ нѣ мѣ вѣ пѣдѣ мѣ и гѣ ромѣ оу мѣ
 пѣдѣ шнѣ мѣ, нѣ вѣ рѣ нѣ кѣ дѣ нѣ тѣ дѣ хѣ нѣ оу шнѣ, вѣднѣ нѣ сѣ мѣ
 вѣдѣ пѣтнѣ вѣ зѣ жѣтѣ. пѣ вѣ шѣ нѣ жѣ вѣ мѣ нѣтѣ гѣ дѣ оу бѣ рѣ вѣ
 емѣ нѣ хѣ жѣ шѣ жѣ. и прѣ вѣ великнѣ мѣ сѣтѣ вѣ шѣ мѣ оу хѣ жѣ оу
 бо оу. мѣ оу хѣ жѣ сѣ мѣ тѣ оу мѣ пѣ мѣ оу шнѣ мѣ гѣ рѣ ко сѣтѣ рѣ жѣ
 шѣ мѣ, и нѣ сѣднѣ жѣ нѣ дѣ жѣ сѣ сѣ оу рѣ жѣ рѣ шѣ нѣ. ꙗко оу
 прѣ нѣ дѣ го и пѣ мѣ оу шнѣ мѣ оу жѣ бѣ мѣ нѣ дѣ жѣ шѣ сѣ. оу нѣ дѣ
 зѣтнѣ тѣ мѣ по кѣ лѣ вѣдѣ шѣ, и сѣ корѣ мѣ бѣтѣ вѣтѣ мѣ прѣ мѣтнѣ

Скорѣ оубо иже¹⁹ по вѣѣ жившійи. и житіе савом въображаем¹⁹. многы привлечет и оумлѣтит на добродѣтели. и весьма к пѣвному раж'жежетъ ревность. такоже сї²⁰ и бжтвнаго ѡца нашего Николы. и сего²¹ вѣще паче²¹ инаго. елико жь и слоу⁵ мнѡжае наслаждаетъ, и дша веселит. и на добраа дѣла въставляѣтъ. и таже сѣ⁷ того вбо да сказана вѣд/ж/тъ нам. и приатна по силѣ своен²². и древле оубо сѣща вѣдома мнѡгым. и ни единаго требѡща списанїа, вбаче елико же въсприати сїх въ памѣт(ь) принести. и любѡщих добродѣтели вас(ь) насладити дш. (л. 210).

Бъ скорѣ оубо иже по вѣѣ жившійи житіе словомъ въображаемъ, многы привлѣчетъ и къ добродѣтели распалитъ, и до конца тѣкъ къ подобнѣи раждежетъ ревности, такоже вбѡ и вжтвнаго ѡца Николаа и того же паче инаго елико и слѣ оуслаждати и дшж веселити къ двернѣи дѣланїемъ възставляѣти. таже оногo оубо и да скажѡтъ сѡ вамъ и сл/о/вомъ овѣнѡжѡтъ сѡ по силѣ. и древле оубо вѣдома мнѡгымъ сѣща, и ни единж же ѡтнѡж повѣсть трѣвѡща. вбаче нж елико въсприати сѡ и въ памѣт възвести днѣ, и любодобродѣтелинымъ вамъ възвеселимъ. дшѡ похвалѣемъ во реч/е/ праведному възвеселѡтъ сѡ людїе (Притч. 29:2).

Във втората редакция липсва глаголт̄ паракалѣση (оумлѣтитъ) вероятно заради снижената му образна енергия. На негово място идва διαθεριάνη (распалитъ), чиято позиция пѣкъ се заема от друга синонимна по значение метафора — ὑποθήξει (раждежетъ). Настоява се за пределно разгоряно желание да се живее в съюз с добродетелите и тази душевна настройка съответства по-точно на очакваното духовно веселие, основано на Соломоновата мисъл (Притч. 29:2). Не е забравено да се подчертае и естетическата (филологическата) наслада от течащото слово (славх(ъ) оуслаждати). Различен е преводът на някои лексеми: ἱστορίας — списанїа, повѣсть; φιλαρέτων — любѡщимъ добродѣтели, любодобродѣтелинымъ и др.

Биографичната част на житието не е изцяло преведена в Нови-садския сборник — стига се до епизода за пътуването на св. Николай с намерение „там да види светите места“ и едновременно — по прор(о)коу въ поустыни въ дварѣж сѡ вѣше (Пс. 45:11; 54:8) (л. 115б). В първата Метафрастова редакция отсъства разсъждението за пустинята, заето в основата си от св. Йоан Златоуст (по 51 Беседа върху св. Евангелие от Матей): Поустынѣ во оубо мѣти безмльвию. безмльвїе же, вжтвнымъ мыслемъ. и вѡвидѣнїю. и бѣи своиствнѣ съчетаважтъ (л. 115 б).

Възможно е пряко от блаж. Симеон Метафраст св. Евтимий Търновски да е запомнил крилатия израз: поустыни безмльвїю мати²³, за да го положи в писаното през 1371—1373 г. „Послание до Киприан мних в Света гора Атонска“.

В гръцкия текст на първата редакция се съдържат подробности за враждебните действия на лукавия, видян от светеца да влиза в кораба за Египет. Макариевите Чети-Минеи пропускат текстовия пасаж, който Новисадският ръкопис възстановява: И вътрилом же коупно и кръмиломъ ажа прѣрѣзѣща ножемъ, весь же одръжѣща коравль и прѣвъзмогша, и въ глѣбинѣ члѣкы окъшаѣща сѧ погрѣзити. След няколко реда недовършеният превод прекъсва: Сице реч(е), и въ тѣи чѧ вънезапж възмѣщеніе люто въ. помрачившимъ во небо облакомъ, и сѣлнымъ мльнїамъ и громовомъ нападшимъ, и вврѣ нѣкаа люта дѣхнѣвши, влѣненіе веліе въ пчинѣ въздвиже. Пловжїи же велии тогда обзрѣваеми вѣхж дшеж. и прѣ великымъ ставше молѣхж сѧ оубо боу, молѣхж же сѧ и томъ помощї имъ горко страждѣщимъ, и ни едино же надѣжще сѧ злоу разрѣшеніе. како шт прореч(е)нїа его и помощи могжшв емъ надѣжще сѧ. он же дрѣзати тѣмъ повелѣвааше и скоромъ быти тѣмъ прѣмене... (л. 115б)²⁴.

С оразличаването на старобългарския превод от двете Метафрас-тови редакции на житието за св. Николай Мирликийски се хвърля свет-лина върху задълбочените филологически занимания и творческата ла-боратория на кръга от книжовници, читатели и тълковници, към които принадлежи и св. Евтимий Търновски. Ето защо сборникът от Нови Сад заслужава обстойно да бъде изучен по съдържание, език и да бъде включен в контекста на Атонската и Търновската исихастка книжовна школа през XIV век.

БЕЛЕЖКИ

¹ Климент Охридски. Събрани съчинения. Т.2. С., 1977, 71–130. Кенанов, Д. Старобългарски текстове и южнославянски теми в печатния Пролог. — Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne. Т.2. Kraków, 1997, с. 260.

² Кенанов, Д. Славянска метафрастика (с приложение на житие за св. Сава Сръбски), ИК „ЖАНЕТ-45“, Изд. „ПИК“, Пловдив–Велико Търново, 2002, 61–62.

³ Руска национална библиотека — Санкт Петербург, Русия, сбирка на Ал. Ф. Гилфердинг, №53, Сборник (Тържественик), XVI век, л. 138–147б.

⁴ Кенанов, Д. Метафрастовото житие на св. Николай Мирликийски. — В: Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Т. 1. Годишник на Православния Богословски факултет. 1991/1992 г. Велико Търново, 1994, 75–112. Кенанов, Д. Метафрастика. Симеон Метафраст и православната славянска агиография. Изд. „ПИК“, Велико Търново, 1997, 135–168.

⁵ Библиотека на Матица Сръбска, РР 27. За съдържанието на сборника вж. Иванова, Кл. Археографски бележки от Югославия. — Език и литерату-ра, 1972, №4, 51–52.

⁶ Вж. **Кенанов, Д.** Ораторската проза на Патриарх Евтимий Търновски, Изд. „ПИК“, Велико Търново, 1995, 97–107.

⁷ Гръцкият текст се цитира по **Migne, J.-P.** Patrologia graeca. T.116, Paris, 1864, Ἀθῆναι, 1995, col. 317.

⁸ По изданието на **Anrich, G.** Hagios Nikolaos der Heilige Nikolaos in der griechen Kirche. Texte und Untersuchungen. Bd. I. Die Texte, Leipzig, Berlin, 1913, p. 235. Старобългарският превод е по сборник от XVI век, Библиотека на Руската академия на науките — Санкт Петербург, 33.I.6 (Сев. 525), л. 209–237. Отпратки се правят към Макариевите Чети — Минеи (ВМЧ) по изданието: Великие Минеи Четии, декабрь, дни 6–7, М., 1904, ст. х̄че — √кд; към Зографския сборник №94 от Библиотеката на светогорската славянобългарска обител „Св. Георги Зограф“, л. 261б–282. За ръкописа вж. **Райков, Б., Ст. Кожухаров, Х. Миклас, Хр. Кодов,** Каталог на славянските ръкописи в Библиотеката на Зографския манастир в Света гора, С., 1994, с. 70.

⁹ живѡтописецъ — в Зографския сборник, Макариевите ВМЧ.

¹⁰ образы — ВМЧ.

¹¹ По ВМЧ.

¹² волее — Зографски сборник, больми — ВМЧ.

¹³ възвѡстити — ВМЧ.

¹⁴ н̄ккмигъ — ВМЧ.

¹⁵ Срв. новогръцкия превод: ἓνα γεγονός; τῶν ἀντικειμένων. **Συμεῶν τοῦ Μεταφραστοῦ,** Ἡ ζωὴ καὶ τὰ θαῦματα τοῦ ἁγίου Νικολάου, Ἀποστολική Διακονία, 1994, σ. 30.

¹⁶ Т. е. уместно, прѣпов.

¹⁷ **Kałużniacki, E.** Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien, 1901, London, 1971, Introd. — Iv. Dujčev, p. 59.

¹⁸ **Kałużniacki, E.** Werke..., p. 6.

^{19–19} ВМЧ: Иже на б̄жїе живѡшихъ житїе словомъ въображаемо.

²⁰ ВМЧ: се.

^{21–21}: ВМЧ: вѡльми

²² ВМЧ: словесе.

²³ **Kałużniacki, E.** Werke..., p. 226. **Кенанов, Д.** Метафрастика..., с. 156. Както във втората Метафрастова редакция на житието, Патриарх Евтимий предпочита метафорите „разпалвам“, „разгарям“ (вж. житието на св. Йоан Рилски, с. 8, 17).

²⁴ По ВМЧ може да се възстанови непосредственото продължение: прѣмененїю ѡт злыхъ възвѣщаеѣ(тъ) (ст. √г̄.).